

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАПРЯМ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТОЛІТТЯ) ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Досліджується європейський напрям російської геополітики кінця XVIII – початку XIX століття та місця в ньому українських земель.

Ключові слова: геополітика, простір, українські землі, Російська імперія.

Геополітичний метод управління вимагає від суб'єкта політичного життя чіткого розуміння прагматичних цілей, практицизму діяльності, відокремлюючи ілюзорність та прожекторизм. Критерієм вибору завжди будуть виступати інтереси держави – політичні, економічні, культурні тощо. Геополітичний аналіз політичних процесів – це імітація управління суспільством, яка дає можливість визначити суб'єктивне підґрунтя політичного життя, така яка співвідносить реальні події з практично необхідними.

У другій половині XVIII ст. геополітику Російської імперії формували її інтереси на Балтійському, Білому, Каспійському та Чорному морях, потреби зовнішньої торгівлі. В європейській політиці російський уряд намагався поширити свій вплив у прибалтійських герцогствах, Північній Німеччині, Швеції, Данії, виношував плани по інкорпорації правобережних українських земель.

Поступова реалізація російських геополітичних цілей сформувала унікальну можливість переходу зі статусу регіональної держави у статус світової. Але подібні тенденції демонстрували Австрія, Пруссія, Франція та Англія. Переваги у цій геополітичній боротьбі були на боці Росії та Англії. Інші ж – мали докласти максимум зусиль для формування своєї могутності.

Геополітичні мотивації у зовнішній політиці були притаманні більшості російським правителям, державним і воєнним діячам. Серед них особливо місце займала Катерина II, яка, закріпивши за Санкт-Петербургом статус столиці Російської імперії, тим самим підкреслила північно-західні пріоритетні напрямки російської зовнішньої політики, її проєвропейський характер. Прозахідність імператриці проявилась у «Наказі» від 30 липня 1767 р., де зазначалось, що Росія є європейською державою, а російський народ – європейським. Катерина не відділяла Росію від Європи і вважала її частиною європейського світу. Про пріоритетне значення європейської політики Катерини II свідчить і та увага, яку вона приділяла «польському питанню» та долі польських територій [1]. У статті ми спеціально не зупиняємося на дослідженні даної проблеми, тому що досить детально вона висвітлена в декількох дослідженнях автора [2].

Російська зовнішня політика при Катерині II набула того динамізму, який був характерний для часів Петра I. Вона не відрізнялася інноваціями, пріоритети були відомі: намагання утвердитися в Балтиці, посилити позиції в Центральній Європі, отримати у володіння Чорне море, ліквідувати загрозу татарських набігів, освоїти південні цілинні землі. Крім того, імператриця намагалась посиити російський вплив у Швеції та землях Речі Посполитої.

За Катерини II відбулося широкомасштабне просторове розширення Російської імперії: приєднана Литва, частина Білорусії, значні території в пониззі Дніпра. Все це дало змогу вирішити два основних стратегічних завдання, по-перше, забезпечити російські землі від набігів кримських татар, вийти південними кордонами до моря; по-друге, розвивати торговельний і воєнний флот, відтак – економіку в цілому.

Павло I не міг повністю ігнорувати зовнішню політику своєї матері, вступив на небезпечний шлях відкритої конфронтації з Англією. Так, він стверджував, що самим слабким місцем колоніальної імперії є її володіння в Індії, по яких збирався завдати військового удару. Приводом до загострення російсько-англійських відносин стало захоплення Англією в 1800 р. острова Мальти (сам Павло був магістром Мальтійського ордену). У відповідь у всіх російських портах було накладено ембарго на англійські товари [3, с. 393, 396-396].

Історія XIX століття з точки зору геополітики – це історія утвердження євро, – чи в більш широкому сенсі, західноцентристського світу [4, с.25]. Оскільки, англійський напрям був заблокований, Російській імперії не залишалося нічого іншого, як знайти точки перетину з Наполеоном I.

Геостратегічні цілі Франції та Росії початку XIX ст. не перетиналися. Між двома державами не існувало глобальних протиріч в європейському просторі. Крім того, Росія завдяки своїй військовій могутності посідала гідне місце в європейському концерті, а Наполеон прийшов до висновку (1800 р.), що союзницею Франції може бути тільки Росія [5, с. 313]. Таким політичним заграванням він намагався виключити Росію з антифранцузьких коаліцій і тим самим послабити Англію, Пруссію та Австрію.

Міжнародна ситуація сприяла планам французького імператора відносно Росії. Так, у 1800 р. російсько-австрійські й російсько-англійські суперечності загострились і Павло I оголосив себе другом Франції та ворогом Англії. Внаслідок чого відбулась тимчасова геополітична переорієнтація Росії.

За допомогою Російської імперії Наполеон I намагався сформувати інструмент тиску на Великобританію. Спільна окупація деяких середземноморських портів, а також Ганновера мали повністю вигнати англійців з Європи і закрити для них торгівлю в гирлах Ельби та Везера, а також в португальських портах [6, с. 38-39]. Крім того, ця «дружба» мала бути використана для забезпечення панівних позицій Франції в Німеччині.

Смерть Павла I призупинила процес укладання російсько-французького союзу, тому що імператор Олександр I вважав, що французька експансія в Європі приховувала потенційну загрозу для російських національних інтересів. Крім цього, молодий імператор був налаштований на співробітництво з Англією та конфронтацію Франції.

Наполеон, реально оцінюючи баланс сил в Європі, розумів, що перемогти Англію без союзу з Росією не можливо. Олександр I з перших кроків свого володарювання у зовнішній політиці обрав курс добросусідства. 8 жовтня 1801 р. був укладений російсько-французький мирний договір. Потрібно зауважити, що одразу після його підписання французька сторона зробила спробу перегляду деяких статей на свою користь. Росії не вдалося побудувати систему договорів, які б могли обмежити дії Наполеона [7, с. 37].

Одночасно наполеонівська дипломатія намагалась послабити вплив Росії на Балканах, Адріатиці, турецьких землях [8, с. 146]. Все це призвело до розриву російсько-французьких дипломатичних відносин у вересні 1804 р. та до укладення в квітні 1805 р. англо-російського союзу, спрямованого проти Франції [9, с. 433-464]. Але Наполеону вдалося нав'язати об'єднаній російсько-австрійській армії битву при Аустерлиці, негативні наслідки якої поставили перед Росією низку проблем. Втративши колишніх союзників на континенті і не довіряючи Англії, Росія змушена була вести пошук шляхів до угоди з Наполеоном [10].

Під час ведення переговорів між Росією та Францією змінилася європейська міжнародна обстановка. Пруссія підписала таємну угоду з Росією про військовий союз проти Франції. Свою підтримку обіцяли Швеція та Англія. Влітку 1806 р. Олександр I остаточно відмовився від ратифікації російсько-французького договору [11, с. 459-460]. Натомість у листопаді 1806 р. Наполеон оголосив декрет про введення політичних та економічних санкцій проти Великобританії (континентальна блокада Британських островів).

Наполеон, бажаючи встановити союзні відносини з Росією, штовхав її до участі в континентальній блокаді. Остаточно це питання було розв'язане у Тільзиті 1807 р. Олександр I визнавав новий геополітичний поділ у Західній Європі, встановлений після наполеонівських воєн. За Тільзитським мирним договором Росія отримала Білостоцький округ, який раніше належав Пруссії. В 1809 р. згідно з геополітичною логікою боротьби сусідніх геополітичних просторів і виконуючи Тільзитський договір, Росія підтримала Францію у війні проти Австрії. Хоча ця підтримка носила чисто символічний характер, Наполеон не втрачав надії на францuzько-російське співробітництво і намагався протиставити Росію Австрії.

Вже 22 травня 1809 р. російська армія, очолювана головнокомандуючим С.Ф.Голіциним перетнула кордони Галичини. У липні цього ж року в донесенні Олександрю I йшлося про те, що населення регіону прагне бути підданими Російської імперії [12, с. 57]. Таким чином, частина Східної Галичини з населенням біля 400 тис. чоловік була передана під російське керівництво. Це положення увійшло у Віденський мирний трактат з Австрією 2 (14) жовтня 1809 р. Згідно з документом, підписаним у Львові в березні 1810 р., Росія отримала уїзди Золочівського, Бржезанського (Бережанського), Заліщанського, Тернопільського з містом Тарнопіль (Тернопіль) округів Галичини [13, с. 191].

Одночасно, зрозумівши, що одними дипломатичними методами йому не вдасться ізолювати Росію, Наполеон поставив перед французькою дипломатією завдання: створити сильний антиросійський блок, який би формувався зі Швеції, Пруссії та Австрії в Європі, а також Туреччини та Ірану на Сході. Для тиску на Росію Наполеон використовував і польську тему, загрожуючи відновити Польську державу в кордонах 1772 р. (до її поділів).

У французько-російському протистоянні значна роль відводилась і українським землям, які перебували у складі Російської імперії. Зацікавленість французьких торговельно-промислових кіл в економічному проникненні до України визначала зростання ваги «українського питання» у зовнішній політиці Франції. Ще у 1802 р. представник Франції в Туреччині Е.Годен запропонував Наполеону створити на українських землях французькі комерційні факторії які б стали базами французької експансії [14, с. 37].

Протягом 1805–1807 років французький посол у Туреччині генерал Севастіані [15, с. 33-34] здійснив подорож місцями поселення колишніх запорозьких козаків у гирлі Дунаю. Він звернувся до представників Задунайської Січі із закликом допомогти Франції у її боротьбі проти Росії і повернути свої стародавні права, гарантом непорушності яких стане французький імператор [16].

Проте, мова не йшла про реальне вирішення «українського питання», воно використовувалося як інструмент тиску на Росію, яка б ніколи не допустила захоплення Францією українських територій, створення там ворожого форпосту.

Після вступу французьких військ у 1806 р. в польські землі почали з'являтися проекти місцевої шляхти щодо «звільнення» українських тери-

торій. Так, 1807 р. представник «Патріотичного товариства» полковник Нейман запевняв Талейрана, що поляки чекають французів для підняття повстання, а ті, в свою чергу, мають направити армії в бік Києва та Одеси, де знаходилися великі склади продовольства і боеприпасів [17, с. 155].

Українське питання набуло для французьких праваячих кіл особливої актуальності в період підготовки та здійснення походу 1812 року. Українська територія розглядалася Францією як вигідний плацдарм для наступу в глиб Росії, причому важливе значення надавалося завоюванню Північного Причорномор'я та Криму. Для Наполеона Україна становила інтерес і з точки зору формування тут значних запасів продовольства, фуражу, зброї, боеприпасів. Враховуючи повідомлення своїх агентів, французький імператор сподівався знайти серед українців опору для боротьби з царським урядом. Серед кріпосного селянства було розгорнуто агітаційну роботу. Розрахунки Наполеона знайти підтримку на українських територіях видавалися російській владі достатньо реалістичними, про що свідчать її репресивні заходи проти осіб, які нібито співпрацювали з французами. Так, поміщик Волинської губернії Држевицький за підозрою у шпигунстві був відправлений у заслання до Тамбова. Навіть, у липні 1815 року – після усунення французького імператора від влади – поміщики Київської губернії Шолайський, Хоїнський, Томашівський, Мошчинський і Стахурський, які поширювали чутки про Наполеона, опинилися під пильним наглядом поліцейсько-адміністративних органів [18, с. 174-198].

Готуючи війну проти Росії, Наполеону необхідно було відволікти значні сили російської армії, створивши загрозу в її південно-західному регіоні. Ці плани були пов'язані з повідомленнями французьких агентів, котрі діяли на українських землях і переконували імператора, що населення готове перейти на бік Наполеона [19, с. 92].

Такі твердження мали всі підстави. Так, київський військовий губернатор М.Милорадович повідомляв Олександрю I, що підпали на Подолі в Києві були здійснені за чутками поляками та французами. Пожежі охопили багато повітів Київщини й інших українських губерній [20, с. 156]. Ці провокації були не стільки доказом реальної загрози із боку Франції, скоріше це був психологічний тиск на російський уряд.

Окрім провокацій, французька дипломатія широко використовувала дезінформацію. Так, у листі до свого брата Жерома, Наполеон писав, що чутки про концентрацію французьких військ і продовольства в Любліні створять уяву французького походу на Волинь, що викличе триивогу російського командування [21, с. 102-103].

Наполеон також у своїй дипломатичній грі проти Росії намагався використати східні держави, особливо, Оттоманську Порту. Французький повірений у Константинополі Латур-Мобур повідомляв міністру закордонних справ у березні 1812 р., що має повноваження негайно підписати союзний договір, за яким Туреччина отримає всі володіння, завоювані Росією протягом останніх 60 років. Імператор рекомендував султану захопити Дунайські князівства, вступити в Подільську губернію, звідки – в Київ та центр Росії. В Одесі і Криму Наполеон пропонував висадити десант французьких і турецьких військ [22, с. 157].

На українських землях, які перебували у складі Російської імперії, Наполеон не знайшов достатньої підтримки проти російського панування. Його агенти не змогли підняти масове повстання польського населення, а українці не сприйняли наполеонівську пропаганду.

У своїх геополітичних планах Наполеон відводив Росії особливе місце. Спочатку вона була бажаним союзником, оскільки певний час між двома державами не існувало глибоких суперечностей, як з іншими європейськими державами. Але в міру експансії французької

імперії саме Росія стає на перешкоді реалізації планів Наполеона, тому стратегія Наполеона змінюється до «силових методів» проти неї.

Однак, саме завдяки прагматичним розрахункам французької правлячої еліти використати українські національно-визвольні прагнення для тиску на російський уряд у самій Франції значно зріс інтерес до України, її історії, що стимулювало розвиток протягом першої половини XIX століття нових українознавчих студій на Заході і зумовило активізацію взаємозв'язків між двома народами у сфері науки, освіти та мистецтва.

Після розгрому імперії Наполеона Росія сягнула такої могутності, якої не мала ні за Петра I, ні за Катерини II. Простір, який контролювала російська влада простягався від Атлантичного до Тихого океану. Зберегти свій міжнародний авторитет Росія могла тільки методами воєнного правління. Це призвело б до постійної воєнної конфронтації з іншими європейськими державами. Олександр I вибрав інший шлях, сформувавши нову на той час геополітичну стратегію – союз країн-переможців Наполеона (Священний союз).

Починаючи з Віденського конгресу (1815 р.), Франція, Англія та Австрія намагалися переділити Європу, виключивши з цього процесу Росію. В січні 1815 р. ці три держави підписали секретний договір, яким передбачалось спільні дії у разі військової загрози одній із них. Фактично цей договір був направлений проти Росії та Пруссії. Європа знову протистояла Росії, що було геополітичним підтекстом англо-французької конфронтації початку XIX ст.

Отже, для Російської імперії її союз з Англією сприяв її консервативному курсу в внутрішній та зовнішній політиці. Англія, якій з боку Росії нічого не загрожувало її геополітичним інтересам, влаштувала така міжнародна обстановка.

Інша справа зближення Росії з наполеонівською Францією, яка вимагала поділу європейського простору на принципах біполярності. На початку XIX ст. геополітичні російські інтереси мали забезпечуватися не приєднанням нових територій, а методом контролю над простором, головним інструментом якого мав бути промисловий і торговельний розвиток імперії.

Група російських науковців стверджує, що переорієнтація Росії з Франції на Англію, при відсутності у російської політичної еліти чіткого розуміння своїх геополітичних інтересів, була помилкою [23, с. 185].

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., у російсько-європейському протистоянні значний інтерес викликали українські землі у складі різних імперій. Вони виступали не тільки предметом політичного тиску, важливим плацдармом для іноземної експансії, розмінною монетою міжнародних відносин тогочасної Європи, а й були однією зі складових напрямків європейської геополітики Російської імперії.

Список використаних джерел:

1. Каменський А.Б. «Под сенью Екатерины...». Вторая половина XVIII века. – Л.: Лениздат, 1992. – 448 с.
2. Ігнат'єва Т.В. Вплив геополітичного становища Правобережної України на зміну російсько-європейського протистояння кінця XVIII ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С.39–45; Ігнат'єва Т.В. Українські землі у протистоянні російського та європейського середньовічних просторів кінця XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 7. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Т. 1. – С. 33–35.

3. Шильдер Н.К. Император Павел Первый. Историко-биографический очерк. С портретами, видами, планами и автографами. – СПб.: издание А.С. Суворина, 1901, [8]. – 606 с.
4. Гаджиев К.С. Геополитика / К.С. Гаджиев. – М.: Международные отношения, 1997. – 383 с.
5. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – Сухуми: Алашара, 1989. – 714 с.
6. Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I / Под ред. проф. А.Трачевского. – Т.1. – 1800-1802 // Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 70. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1890. – 780 с.
7. История внешней политики России. Первая половина XIX века / Под ред. Н.Н.Болховитинова. – М.: Международные отношения, 1994. – 384 с.
8. Захарчук О.М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02. – К., 2000. – 189 с.
9. Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – Т.11. – СПб.: Тип. А.Бенке, 1895. – 492 с.
10. Записка, поданная князем А.Б.Куракиним императору Олександру Павловичу после Аустерлицкого сражения // Русский архив. – 1869. – №7. – С.1125–1138.
11. Дипломатические отношения России с Францией в эпоху Наполеона I / Под ред. проф. А.Трачевского. – Т.3. – 1805–1806 // Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 82. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1892. – 499 с.
12. Олійник С.В. Галичина в зовнішній політиці Російської імперії на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітною науковою конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 7. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Т. 1. – С. 57–58.
13. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / Отв. ред. В.С.Ягья. – Изд. 2-е, исправл. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 270 с.
14. Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937. – 129 с.
15. Петров А. Н. Война России с Турцией 1806-1812 гг.: В 3 т. – СПб.: Военная Типография, 1885-1887. – Т.1. – 414 с.
16. Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // Діалог: історія, політика, економіка. – 2002. – №2. – С.74; Котов В.Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах у 1812 р. // Вісник Київського університету. – Серія історія та право. – 1965. – № 7. – С.75-88.
17. Захарчук О.М. «Сиова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02. – К., 2000. – 189 с.
18. Іваненко О. А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 198 арк. – Бібліогр.: арк. 174-198.
19. Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937. – 129 с.
20. Захарчук О.М. «Сиова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02. – К., 2000. – 189 с.
21. Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937. – 129 с.
22. Захарчук О.М. «Сиова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02. – К., 2000. – 189 с.
23. Алексеева И.В., Зеленев Е.И., Якунин В.И. Геополитика в России. Между Востоком и Западом (конец XVIII – начало XX в.). – СПб.: С.-Петербур. ун-та, 2001. – 304 с.

European direction of Russian geopolitics of end XVIII – to beginning XIX age and place in him Ukrainian earths.

Key words: *geopolitics, space, Ukrainian earths, Russian Empire.*

Отримано: 14.05.2010